

זיכרון ההנצחה או הנצחת הזיכרון

נוצר בווקוס', כתב ג'יימס יאנג במחקרו על מרקם הזיכרון ותחום השואה, 'מניעי הזיכרון לעולם אינם טהורים'.² לכן כדי להבין את התפתחות תהליכי הזיכרון וההנצחה יש לחפש תחילה את היד המכוונת, לברר את מהותה ואת מניעיה, ורק אז לנסות למפות את הדרכים שבהן היא פועלת להשיג את יעדה הגלוי או הסמוי.

העיסוק בהנצחה וזיכרון הצמיח לאחרונה תחום נוסף, הנזכר בכותרת ביקורת זו: זיכרון ההנצחה או הנצחת הזיכרון. מחקרים על תהליכי הנצחה הופכים בעצמם לאחד מאירחי הזיכרון באותם התהליכים, ולחלופין מחקרים העוסקים בנייתו הזיכרון הופכים לאחד מנדבכי ההנצחה של אותו זיכרון.

כאלה הם ספריהם של פרופ' יוסי כץ, מאוניברסיטת בר-אילן, ושל ד"ר אפרת קנטור, מרצה במכללה האקדמית 'כינרת', ולמעשה שני הספרים מייצגים במידה מסוימת את שני הקצוות של ספקטרום הזיכרון וההנצחה כפי שאראה בהמשך. כץ, חוקר פורה שפרסם שורה ארוכה של מחקרים על היבטים שונים של הגאוגרפיה ההיסטורית בארץ ובנכר, פונה כאן לעסוק בהתפתחות צורתה ותוכנה של המצבה הצבאית משנת הקמת המדינה ועד קיץ 2006 – מועד מסירת הספר לדפוס שהיה גם מועד מלחמת לבנון השנייה. בספר זה כץ ממשיך את מחקריו על בתי הקברות הצבאיים ומתמקד בעצם הגשמי המציין את הנופל או הנופלת: הקבר והמצבה. זהו אמנם נושא המוכר לרבים, אך חידושו של כץ בכך שהוא מלקט את הסיפורים והפרשיות הקשורים בעיצוב המצבה הצבאית ומכניס אותם למסגרת של התפתחות כרונולוגית ורעיונית. מה שמנחה את כץ בכתיבת

יוסי כץ, לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006, תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשס"ז, 416+ [32] עמ'

אפרת קנטור, 'בעצמם הם כותבים להם שיר': עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; יד טבנקין: מרכז מחקרי רעיוני ותיעודי של התנועה הקיבוצית, תשס"ח, 425+ [5] עמ'

לפנינו שני ספרים השונים לכאורה זה מזה בנושאים ובתוכנם, אולם למעשה הם קשורים לתחום מחקר רחב שהולך וגדל בשנים האחרונות: תחום הזיכרון וההנצחה במדינת ישראל. זיכרון הוא המנגנון שבאמצעותו מבקשים שלא לשכוח דבר מסוים, וב'מילון אבן-שושן' יש הגדרה נוספת למונח זיכרון – 'מזכרת לדבר כלשהו'.¹ הנצחה היא התהליכים והדרכים שבאמצעותם אדם או גוף מנסה להזכיר נושא, אירוע, אדם, קבוצה או כל דבר אחר. במקרה שלפנינו מדובר בתהליך המתרחש במדינת ישראל, ושמעורבים בו גורמים שונים, החל מהממסד בארץ וכלה בחברה הישראלית על כל גווניה. ההנצחה היא כלי עזר המסייע להמשך קיומם של תהליכי הזיכרון. מאחר שאין מדובר כאן בתהליכים אישיים אלא קולקטיביים ולעתים אף רשמיים או ממסדיים, קשה לרוב לדבר על תהליכים הנוצרים מאליהם, צומחים ללא כל סיוע, וממשיכים להתקיים אך ורק מתוך דחף עצמי. 'הזיכרון אינו

1 א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1983, עמ' 674.
2 J.E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven & London 1993, p. 2

להיצמד לדפוס הנרטיבי בעיקרו, ושמרו על דפוס זה אף אם חייב לערוך ולתמצת חלק מהמאמרים המחקריים המובאים בקובץ כדי להתאימם לקוראים שאינם אקדמאים בלבד. בדרך זו פעלו גם כותבים ועורכים של ספרים וקבצים אחרים

הספר הוא בחינת נושא האחידות ושברה: צורתה האחידה של המצבה והמאבק על הכיתוב האחיד בראשית שנות המדינה, ובהמשך הדרכים שבהן הפך הכיתוב לביטוי אישי ומה שהוא מכנה 'סדקים מבית בחומת האחידות', ומכאן הוא מגיע לפרק שכותרתו 'איש הישר בעיניו יעשה'. בין הנושאים הנדונים בספר: הדרך שבה התפתח הכיתוב האחיד על המצבה, התערערות האחידות בשנים האחרונות, עם הפרטת הזיכרון במדינת ישראל, הניסיונות לשמור על אחידות המצבות הן בצורתן והן בכיתובן, והשינויים בחקיקה בנושא זה לאורך שנים.

ספרו של כץ נקרא בקלות – דבר שאינו שכיח במחזות אקדמיים – הן בגלל כתיבתו הרהוטה, והן מפני שהוא מודע לטיבו של ציבור הקוראים הפוטנציאלי. כץ ער לכך שהוא עוסק בעניין הנוגע בדרך זו או אחרת לקבוצה ההולכת וגדלה במשך השנים, והכוללת נציגים מכל שכבות האוכלוסייה במדינת ישראל: ותיקים ועולים, יהודים ולא יהודים, חברי קיבוצים ומושבאים, תושבי התנחלויות, אלה הגרים בערי המרכז ואלה שבפריפריה. ואף אם הספר אינו נוגע לעולמו של הקורא בעבר או בהווה, הוא יכול להפוך חלילה לאקטואלי עבורו או עבור בני משפחתו בעתיד. כולנו חברים פוטנציאליים בקבוצה שבה עוסק כץ, 'משפחת השכול הישראלית'. אולי משום כך הוא בחר לכתוב את הספר באופן נרטיבי בעיקרו ולהיצמד להתפתחות הכרונולוגית של הסוגיה הנדונה, דבר המקל על הקוראים לעקוב אחר הסיפור. נראה שדפוס זה מקובל בספרים על זיכרון הנצחה שראו אור לאחרונה, אולי מתוך אותה פנייה, שאין לגנותה, אל קהל קוראים רחב. שיטה דומה נקטו אלי שילר וגבי ברקאי שערכו קובץ יפה וחשוב העוסק בזיכרון ובהנצחה בישראל, 'וברם הבוקר יעלה',³ שאף אותו סקרתי לאחרונה בכתבי-עת זה.⁴ גם הם בחרו

מראה חלקת הנופלים בשנות השישים של המאה העשרים בבית הקברות בהר הרצל – אחדות ושוויוניות (צילום: יי כץ, 2006)

מראה חלקת הנופלים בראשית העשור האחרון בבית הקברות בהר הרצל – דומיננטיות של נוף הגנים (צילום: יי כץ, 2006)

3 א' שילר וג' ברקאי (עורכים), 'וברם הבוקר יעלה': זיכרון והנצחה בישראל (אריאל, 171-172), ירושלים תשס"ו.

4 י' באומל-שוורץ, 'חברה ככלי הזיכרון', קתדרה, 127 (ניסן תשס"ח), עמ' 190-192.

טוב יותר את הקשר המורכב שבין צבא, מדינה, תרבות וחברה במדינת ישראל.

ספרה של קנטור, 'בעצמם הם כותבים להם שיר', אופייני לקטגוריה של ספרות הנצחת הזיכרון ומייצג מגמה הפוכה מזו הבאה לידי ביטוי בספרו של כץ. בדומה לספרים נוספים בקטגוריה זו, אין כאן סיפור כללי-ישראלי במהותו אלא הנצחת הזיכרון של קבוצה מגזרית, שבתקופות מסוימות אולי ראתה עצמה כמייצגת את העם כולו, אך מעולם לא הייתה כזאת בפועל. הספר, שהוא עיבוד של עבודת הדוקטור של קנטור, עוסק בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי ב'קיבוץ המאוחד' בשנים שמקום המדינה עד השתלבותו של 'הקיבוץ המאוחד' בתק"ם בשנת 1978. בספר נדונים זיכרונות צבאיים (זיכרון הפלמ"ח), גאוגרפיים (מפת ארץ-ישראל הרחבה של 'הקיבוץ המאוחד'), פוליטיים (פילוג 'הקיבוץ המאוחד') והיסטוריים-חברתיים (היחס לשואה ולמרד). כמה מן הנושאים שהספר עוסק בהם כבר נדונו מזוויות אחרות בספרות המחקר, וייחודו בכך שהוא מנתח אותם מנקודת מבט פנים-תנועתית, ובדרך זו מאפשר לעמוד על נפתולי קביעת מנגנון הזיכרון של קבוצה ספציפית, ואולי אפשר לגזור מכך דגם המתאים לקבוצות נוספות שלא כספרו של כץ, המספר סיפור רוחב הנוגע באופן פוטנציאלי לכל אדם במדינת ישראל, קנטור מנסה לשרטט תמונת עומק של פלח חברתי-מדיני מסוים, שלמעשה ירד ממעמדו בעיקר בראשית התקופה המתוארת, בעקבות פילוג התנועה בשנת 1951. במה שאמור להיות מחקר עומק, מאפיין המתבטא לעתים בעיקר בירידה לפרטי פרטים, מנסה המחברת

כדי להגיע לקהל רחב ובכך למנוע מיצירתם גורל הדומה לזה של מרבית ספרי המחקר הרואים אור היום בשפה העברית, והנמכרים לעתים כעבור זמן לא רב, ובמקרה הטוב, בעיקר לפי משקל.

השיטה אכן מצליחה להפיץ ספרות זו בקרב ציבור גדול יחסית, אולם אליה וקוץ בה. מעבר לסיפור המרתק שמביא כץ, גלגולן של המצבות הצבאיות הוא למעשה אינדיקציה לחלק לא מבוטל מהתהליכים החברתיים, המדיניים והצבאיים שעברו על מדינת ישראל במשך למעלה מיובל שנים, ושיש להם רק רמז בספר זה ובמרבית הקבצים הדומים לו. הפרטת הזיכרון הצבאי נבעה מכלל תהליכי ההפרטה במדינת ישראל החל משנות השבעים של המאה העשרים, תהליכים ששיקפו את השבר שהחל בסדקים הקטנים שנוצרו במרקם החברתי בשלהי שנות החמישים, שהגיעו לביטוי ממשי ראשון בעקבות מלחמת ששת הימים, ושהפכו לבקיעים של ממש לאחר מלחמת יום הכיפורים. מבט מרתק על תהליכים אלה ניתן למצוא במאמרים שהופיעו בספר שראה אור לאחרונה, והעוסק בעשור השלישי במדינת ישראל ('ה'תשכ"ח-ה'תשל"ח').⁵ בדומה לכך בספרי 'גיבורים למופת', העוסק בהנצחת פרשת הצנחנים ביישוב ובמדינת ישראל, ביקשתי למפות את התופעה בתוך התהליכים החברתיים, המדיניים, והתרבותיים בארץ ובעולם בשנים הנדונות.⁶ אולם ספרי בוודאי הגיע לקהל קוראים מצומצם בהרבה מאלה של הספרים של כץ ושילר וברקאי. ייתכן שהשיטה הנפוצה יותר בספרות זיכרון ההנצחה, שיטה נרטיבית המרבה בסיפורת מחקרית, אכן מקרבת אותה לקהל רחב, אך במחיר של מיעוט – ובספרים מסוימים כמעט היעדר – מחקר עומק. לזכותו של כץ ייאמר שהוא ממקם את תולדות המצבה הצבאית בצה"ל בתוך סיפור המצבות הצבאיות של נופלים מצבאות אחרים, אך אין זה מסייע באופן ישיר למבקשים להבין

5 צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח (עידן, 23), ירושלים תשס"ח.

6 ' תידור באומל, 'גיבורים למופת': צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי, קריית שדה-בוקר תשס"ד.

המוגש לציבור הקוראים אינו דוקטורט אלא ספר, ולעתים קרובות הוא שונה מעט בצורתו ולעתים אף בנושאים הכלולים בו מן המחקר המקורי. אולם במקרים רבים ספר מסוג זה עדיין שומר על דפוס המחקר המקורי – שהוא פרטני ובמחקרים היסטוריים הנעשים בארץ לרוב גם חסר רוחב – ובכך חולשתו. כל עורך מדעי מנוסה יודע כי הפיכת עבודת דוקטור, ולו הטובה ביותר, לספר מחקר קריא היא הרבה יותר ממלאכת מחשבת, ושחלק מהמלאכה הוא הניווט בין שתי שיטות: אחת הנשענת על ריבוי הפרטים המחקריים, והאחרת המתאפיינת במה שאחד מעמיתיי ההיסטוריונים כינה בבדיחות הדעת 'היסטוריה ללא עובדות'.

הצגתי כאן בעיקרו של דבר שני ספרים העוסקים בזיכרון ובהנצחה במדינת ישראל, המייצגים שני קצוות של שיטה מחקרית, והתורמים כל אחד בדרכו להרחבת ידיעותינו על התהליכים שהביאו את מדינת ישראל למקום שבו היא נמצאת היום. מה שמעניין מעבר לספרים עצמם הוא עצם העיסוק הגובר בנושא הזיכרון וההנצחה במדינת ישראל, הן בעבודות מדעיות הנכתבות לשם קבלת תואר אקדמי והן בספרי מחקר שנכתבו כך מלכתחילה. רמז לפשר תופעה זו ניתן למצוא בכותרת ספר שראה אור לאחרונה, והעוסק בין היתר בשאלת ההיסטוריה, ההיסטוריוגרפיה והזיכרון האינדיווידואלי והקולקטיבי, ספרו של יואב גלבר 'היסטוריה, זיכרון ותעמולה'.⁸

יש בוודאי מבקרים שהיו מביעים דעה נחרצת בשאלה איזו מבין שתי השיטות המחקריות שמייצגים ספריהם של כץ וקנטור עדיפה מבחינה זו או אחרת. אולם בהתחשב בצרכים ובדרישות של קהלי הקוראים השונים – ההולכים ומצטמצמים – שעדיין מעדיפים ספרי היסטוריה, זיכרון והנצחה

לתהות על עולם הזיכרון והסמלים של התנועה במשך כשלושים שנה, ובעיקר אלה הקשורים בסוגיות של כוח, דוגמת זיכרון הפלמ"ח וזיכרון מרד הגטאות. גם כאן שיטת המחקר ובעיקר שיטת הכתיבה של המחברת טומנות בחובן בעת ובעונה אחת הן את ייחודו של הספר והן את בעייתיותו. הירידה לפרטים אמנם נחוצה לעתים כדי לאפשר לקוראים שאינם בקיאים ברזי הקבוצה הנדונה, בצפניה הפנימיים ובהליכותיה, להבין את מלוא המשמעויות של הסוגיה הנדונה, אך לעתים היא מסרבלת את הדיון עד כדי כך שמרוב עצים אינך בטוח אם אתה ביער או במנסרה. זאת ועוד, כתיבה פרטנית אינה בהכרח באה על חשבון מיפוי הקבוצה הנדונה במערכת רחבה יותר או במקום גישה מחקרית השוואתית לגורמים בארץ או בנכר, אולם בפועל נראה שזהו המצב. משום כך יש בידינו אמנם ספר מחקר המעמיק בנושאים הנדונים, ושיש לו פוטנציאל אמתי לברור כמה מן התופעות המרתקות של העשורים הראשונים למדינה, אך אין הוא מספק תמונה כוללת והשוואתית של הסוגיות הנדונות בו, דבר שהיה יכול לסייע לקורא למפות אותן בתוך המכלול.

ספר נוסף שראה אור לאחרונה, ושהוא פרי המגמה המחקרית המבקשת לברוק לעומק דפוסי זיכרון של קבוצה מגזרית, הוא ספרו של מיכה באלף 'קול שלא נאלם'.⁷ באלף בוחן את הזיכרון של התנועה הקיבוצית בכללותה בתחום אחד בלבד – זיכרון השואה. גם כאן יש חלוקה לרמות רעיוניות שונות, עיסוק פרטני בתנועות שונות ואף בקיבוצים לדוגמה. וגם כאן מדובר בספר שהוא עיבוד של עבודת דוקטור בנושא, דבר שמכוון ואף מכתוב את דפוס המחקר הפרטני המקובל הנדרש לרוב במחקרים הנכתבים למטרה זו. אכן המוצר

8 'גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הריסופלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל-אביב 2007.

7 מ' באלף, קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית, תל-אביב תשס"ח.

רוחב השוואתיים. מכל מקום טוב שיש במחקר הזיכרון וההנצחה חוקרים יסודיים ואחראים שאינם מבקשים לכופף לא את העובדות ולא את הזיכרונות למה שהם רואים כצורכי השעה, ושמוכנים 'להסתפק' בתיעוד ובניתוח, והחשוב מכול – ביושר אינטלקטואלי.

על פני ספרי בידור, קשה לי לקבוע זאת באופן חד-משמעי. לדעתי יש מקום חשוב למחקרי רוחב הפונים לקהל קוראים מגוון יותר, אף אם משום כך אין הם יכולים לעתים לספק את פרטי העומק. וכן יש מקום לספרות מחקרית פרטנית, אולי 'כבדה' יותר, שיכולה לשמש נדבך במחקרי